

Dat teen scoon moeste ghestorven sijn! Het vijfde vers van het Egidiuslied

A.M. Duinhoven
Universiteit van Amsterdam

PUBLICATIEDATUM 14 JUNI 2001
ARTIKELNUMMER 01.02

SAMENVATTING

De vijfde regel van het welbekende *Egidiuslied* vormt een crux interpretum. *Het sceen teen moeste ghestorven sijn* wordt geparafraseerd als ‘het leek wel of we samen moesten sterven’, ‘het bleek dat de een moest sterven’ en ‘het leek wel even of de dood niet bestond’. Punt van discussie is de vorm *teen*, die wordt uitgelegd als *te enen* ‘tezamen’, als *deen* ‘(dat) een van hen’, en als *ten* d.i. *het en* ‘er niet’. Het grootste probleem ligt echter in de overbodigheid van de hoofdzin *het sceen*. Waarom wordt de mededeling in een bijzin gegeven?

De overgeleverde lezing zal het resultaat zijn van een leesfout gevolgd door een correctie. Het vers bevatte aanvankelijk een uitroep: *Dat teen scoon moeste ghestorven sijn!* d.i. ‘dat een van ons nu toch moest sterven!’. Het modale bijwoord *scoon* is als *sceen* verleden. Het nu slecht lopende vers *dat tēen — scēen — môeste ghestôrven sijn* is door een omzetting verbeterd. Daarbij is een leeg subject toegevoegd, waarvoor het onverplichte voegwoord *dat* moest wijken: <het> *sceen - teen moeste ghestorven sijn!*

SUMMARY

The fifth verse of the well-known song over the death of Egidius is hard to understand and it has led to various interpretations. One explains the form teen as ‘together’, as ‘one of them’ or as a negative particle: ‘it seemed death did not exist’. A major problem though lies in the fact that the information is given in a subordinate clause whilst the main clause is completely redundant. As I tried to prove, the existing verse does not present the original reading, which must have run as follows: dat teen scoon moeste ghestorven sijn! i.e. ‘alas, that one of us had to die now!’ A scribe misread the modal adverb scoon as the finite verb sceen and corrected the word order.

INLEIDING

Het Egidiuslied, de klacht om een jong gestorven vriend, laat ons ook na eeuwen niet onberoerd. Op beklemmende wijze weet het kleine gedicht het verdriet en de ontgoocheling van de overlevende te verwoorden. Dertien korte verzen zijn genoeg om te laten voelen hoe de dichter, en elke zanger na hem, zich in de steek gelaten voelt. Perfectie in een notendop. En toch, één weerbarstig vers levert voor het begrip problemen op. Terwijl het hele gedicht doorzichtig is, heeft vers 5 tot uiteenlopende interpretaties geleid. En hoe vernuftig de verklaringen ook zijn, een vanzelfsprekende en bevredigende oplossing is er mijns inziens nog niet gevonden.

Hieronder volgt de volledige tekst naar het afschrift van Heeroma (1966), doch met de strofe-indeling van Komrij (1998) en Gerritsen & Wilmink (2000):¹

- 1 Egidius, waer bestu bleven?
- 2 Mi lanct na di, gheselle mijn.
- 3 Du coors die doot, du liets mi tleven.

- 4 Dat was gheselschap goet ende fijn.
- 5 Het sceen teen moeste ghestorven sijn.
- 6 Nu bestu in den troon verheven
- 7 Claerre dan der zonnen scijn,
- 8 Alle vruecht es di ghegheven.

- 9 Egidius, waer bestu bleven?
- 10 Mi lanct na di, gheselle mijn.
- 11 Du coors de doot, du liets mi tleven.

- 12 Nu bidt vor mi: ic moet noch sneven
- 13 Ende in de weerelt liden pijn.

¹ Deze indeling steunt op de tekst: het refrein wordt telkens apart gezet. De muziek echter rechtvaardigt de strofen-indeling van Heeroma: 1-5 | 6-8 | 9-11 | 12-16 | 17-19. De regels 1-3, 6-8, 9-11, 12-14 en 17-19 zijn op dezelfde melodie gezet; aan de eerste en de vierde strofe zijn 4-5 en 15-16 toegevoegd, die op gelijke wijze worden gezongen. De parallelie tussen 4-5 en 15-16 zal nog van belang blijken.

- 14 Verware mijn stede di beneven:
15 Ic moet noch zinghen een liedekijn.
16 Nochtan moet emmer ghestorven sijn.
- 17 Egidius, waer bestu bleven?
18 Mi lanct na di, gheselle mijn.
19 Du coors die doot, du liets mi tleven.

In de discussie van de laatste jaren heeft de uitleg van *teen* in vers 5 centraal gestaan. Sommigen vatten *teen* op als een enclisis van *te* en *een*: 'tegelijkertijd', 'samen'. Anderen zien er een samentrekking in van *die een*: 'een van hen'. In een uitvoerige bijdrage legt Reynaert (1995)² *teen* uit als *het en*: 'het leek alsof er niet gestorven hoefde te worden'. Tegen deze verklaring komt Damsteegt (1996) in het geweer, die de lezing *te een* verdedigt. Reynaert (1996) voert daartegen weer bezwaren aan. Hij heeft bij Gerritsen (2000) het pleit gewonnen, wat er diens mede-auteur Wilmink overigens niet van weerhoudt te hertalen: *maar 't moest zo zijn, een van ons gaat*. Sindsdien heeft Stroop (2000) getracht het vormprobleem waarvoor de partitieve interpretatie ons stelt (*teen* in plaats van *deen*), uit de weg te ruimen.

DRIE INTERPRETATIES

Wanneer alle voorstellen taalkundig correct zouden zijn, moet er op inhoudelijke gronden uit deze drie interpretaties worden gekozen:

- 1 Het leek wel of we samen moesten sterven (Janssens e.a. 1992: 102)
- 2 Het bleek dat de een moest sterven (Stroop 2000: 242)³
- 3 Het leek wel even of de dood niet bestond (Reynaert in Komrij 1994: 232)

Geen enkele verklaring blijkt de tegenstanders over de streep te kunnen trekken. De meningen zijn en blijven verdeeld. Tegen alle drie de interpretaties is dan ook het een en

² Het artikel is met kleine aanpassingen herdrukt in Reinaert (1999: 127-131).

ander in te brengen. En dat dwingt ons, naar ik meen, niet alleen naar een andere uitleg maar ook naar een andere lezing om te zien. Voordat ik echter mijn voorstel toelicht, zal ik de voor- en nadelen van elk van de drie interpretaties opsommen, waarbij ik mij baseer op de voorhanden publicaties. De beschouwingen van Heeroma (1966: 215-219 en 441-442), Reynaert (1995, 1996), Damsteegt (1996) en Stroop (2000) worden aangeduid met respectievelijk H, R, D en S.

1	<i>Teen = te enen</i> , 'tezamen'	'Het leek of er tezamen moest gestorven worden'
	VOOR	'samen sterven' duidt op hechte band (H), op volmaakte vriendschap d.i. <i>gheselschap</i> (D)
	TEGEN 1	<i>teen</i> als 'tegelijk' komt niet voor (H, R); moet zijn <i>teenen</i> (R)
		maar: er zijn formaties als <i>bi een</i> , <i>in een</i> , <i>met een</i> , <i>opeen</i> (D)
	2	jambisch versritme verstoord: <i>het scêen tēen môeste</i> (R)
		maar: geen jamben doch 3 of 4 heffingen: <i>tēen</i> past wel (D)
	3	'samen' slaat op <i>ic</i> en <i>du</i> , groep is echter groter (R)
		maar: 'samen sterven' goede oppositie tot vers 3 (D)
2	<i>Teen = deen</i> , 'een van hen'	'Het bleek dat er een moest sterven'
	VOOR	'een van hen' kan ook Mergriete includeren (H)
	TEGEN 1	vers voegt niets toe: reeds bekend, dat Egidius dood is (D)
	2	onzijdig lidwoord [<i>da</i>]t niet passend; 'er een'? (H)
	3	wie is <i>die</i> in <i>d[ie] een</i> : <i>gheselschap</i> is niet 'gezelschap' maar 'vriendschap' (D)
	4	zinsbouw vers 4 in Heeroma's parafraze vervormd (R, D)
	5	<i>sceen teen</i> i.p.v. <i>sceen deen</i> (D)
		maar: <i>sceen teen</i> = <i>sceen</i> [<i>da</i>]t <i>deen</i> : assimilatie $t + d > t$ (S)
3	<i>Teen < ten = het en</i> , 'er niet'	'Het leek of er niet gestorven hoefde te worden'
		<i>ten</i> > <i>teen</i> na <i>sceen</i> (R)
	VOOR 1	jambisch vers in orde: <i>het scêen ten môeste</i> (R)
		maar: heffingsvers vereist geen jamben (D)
	2	antithese t.o.v. vers 16: 'schijnbaar niet' t.o. 'zeker wel sterven' (R)
	3	ook in 2 ^{de} Egidiuslied (nr. 100) zou men de dood niet verwachten (R)
	TEGEN 1	<i>ten</i> is conjectuur; geen noodzaak tot emendatie (D)
		maar: misschien spellingvariant (R)
	2	enkele ontkenning vóór <i>moeten</i> ongrammaticaal (D)
		maar: dit is onjuist (R)
	3	geen aanduiding van subject (D)
	4	<i>memento mori</i> : vergeten van de dood onwaarschijnlijk (D)

³ Op de valreep komt Stroop (2000: 242) nog met een andere interpretatie, 'misschien wel de beste: Het leek wel of de een moest sterven'. De noodzakelijke toelichting ontbreekt.

NADERE BESCHOUWING

Het formele bezwaar tegen (1) sluit deze interpretatie uit. *Teen* komt niet voor in de betekenis van 'bij elkaar, tezamen, tegelijkertijd'. Daarvoor dient het elliptische *te eenen* [*male*] (zie *MNW* 4, 969). Welke bijwoorden wel of niet met het zelfstandige *een* kunnen worden verbonden, ligt in het lexicon vast. De verdeling lijkt willekeurig: we kunnen in plaats van **toteen* en **naareen* wel *bijeen*, *ineen*, *opeen* gebruiken. Tegenover het gewone *overeen* is *ondereen* niet algemeen, naast *achtereen* is **vooreen* uitgesloten. Het ontstaan van deze tegenstellingen behoeft ons hier niet bezig te houden. We moeten voor *teen* een andere uitleg zoeken.

Een enclisis van *die een*, d.i. 'een van hen' of wat vager 'er een' lijkt binnen de context een zinnige interpretatie op te leveren.⁴ We kennen de in oorsprong partitieve constructie nog als *de een*, waarin het om een persoon of zaak gaat uit een aanwijsbare groep. Problematisch is dat de tekst *teen* leest in plaats van *deen*. Nu is het niet helemaal uit te sluiten, dat het voorgaande *sceen* voor de assimilatie verantwoordelijk is. Bekend is de paragogische *-t* als in *arent*, *fazant* en *tirant*. Bij een krachtige articulatie veroorzaakt de ontspanning van de tongpunt, die bij de *n* tegen de tandkast wordt gedrukt, een plofgeluid, dat als een [t] kan worden geïnterpreteerd. En deze *t* kan tot verscherping van de navolgende *d*- hebben geleid. De scheiding tussen hoofd- en bijzin maakt deze assimilatie echter minder waarschijnlijk, en een regelmatig verschijnsel is de paragoge ook niet, zodat de verklaring van Stroop (2000) alle aandacht verdient.

In het huidige Westbrabants en Westvlaams kan het voegwoord *dat* worden gereduceerd tot *-at* en zelfs tot *-t*. Deze *t* kan opgaan in het navolgende woord waarbij de eerste consonant stemloos wordt:

De vrouw die dat daar aankomt → de vrouw die taar aankomt

Zo zou ook *het sceen dat deen* tot *het sceen teen* geworden zijn. Het is niet onmogelijk, dat de zin op deze wijze werd opgevat. De verklaring is echter voorlopig slechts een gissing. Aangetoond zou moeten worden, dat de bedoelde reductie van het voegwoord *dat*

⁴ Zie voor deze partitieve constructie Duinhoven (1988: 83-85).

in het Middelnederlands inderdaad voorkwam.⁵ Bewijsplaatsen ontbreken evenwel en het is niet waarschijnlijk dat ze zullen opduiken. Het voegwoord *dat* wordt in de Middelnederlandse periode en kort daarvoor aan ondergeschikte en synthetische nazinnen voorgevoegd om deze als bijzin te markeren. Het aanwijzende voornaamwoord *dat* dient om de bijzin aan te kondigen, en een sterke reductie van dit voegwoord zou dat effect te niet doen. Pas wanneer het nieuwe zinspatroon gefixeerd is, kunnen er weer veranderingen optreden. De reductie van het voegwoord is overigens nooit algemeen geworden.

Dat ligt anders voor het lidwoord *dat*, in oorsprong hetzelfde aanwijzende voornaamwoord. *Die/dat* is niet aan het substantief voorgevoegd; het voornaamwoord/lidwoord is van een zelfstandige informatie-eenheid en kern van de woordgroep geworden tot een bepaling bij het navolgende substantief.⁶ Bij het afnemende syntactische belang past de reductie van de vorm. De voornaamwoorden *die* en *dat* werden zo regelmatig onderbetoond en gereduceerd, dat er op het eind van de Middelnederlandse periode nieuwe woordvormen ontstonden: *de* en *'t* (dat werd geherinterpreteerd als *het*). Verder is de reductie niet gegaan: het lidwoord *dat* werd proclitisch met het naamwoord verbonden en daarbij trad ook assimilatie op (*tkint*, *tfier*, d.i. 'het vuur') maar het lidwoord ging niet in het naamwoord op: *tdac*, *tdier*, *tdinc*, *tdorp* werden niet tot *tac*, *tier*, *tinc* en *torp*.

Wanneer we dan de samentrekking van *dat deen* tot *teen* moeten uitsluiten, blijft de mogelijkheid over dat we in *teen* met een enclisis van *dat een* te doen hebben. De interpretatie van *dat* als onzijdig lidwoord ('het een') is echter slecht passend. Er wordt hier immers op een persoon, op Egidius, gedoeld. Een voegwoord is wel denkbaar: 'het bleek, dat [er] iemand moest sterven'. Nog afgezien echter van de vraag of deze mededeling vanzelfsprekend is, ook hier geldt, dat we met een verregaande reductie van het voegwoord te doen zouden hebben: [dat] → [t]; en die is in het Middelnederlands niet aangetoond.

⁵ Zoals De Rooij (1965: 173) en Damsteegt (1996: 180) hebben opgemerkt, beschikken we niet over historisch materiaal. 'Een historisch onderzoek zal wel zeer bemoelijk wordt worden door het feit dat we hier met typische spreektaalvormen te maken hebben, die zelden op schrift aan de dag zullen treden' (De Rooij t.a.p.).

⁶ Zie voor deze ontwikkeling Duinhoven (1988: 26 en 223).

Reynaert zoekt dan ook naar een andere verklaring, die de genoemde bezwaren ondervangt. Hij veronderstelt dat *teen* onder invloed van het voorgaande *sceen* is ontstaan uit *ten*. Deze overgang behoort zeker tot de mogelijkheden en met het onbetoonde *ten* loopt het vers ritmisch veel beter. De strekking van de zin echter lijkt me problematisch. Waarom zouden de vrienden menen, dat er geen dood bestond? Deze vraag, die ook Damsteegt stelt, klemmt te meer wanneer we de tweede klaagzang om Egidius (Heeroma 1966, nr. 100) bezien. De dichter benadrukt hier juist, dat men te allen tijde op de dood bedacht moet zijn. Er staat in Reynaerts lezing ook niet, dat de jonge mensen eenvoudigweg niet aan de dood dachten; dat deden ze blijkbaar wel, want ze kwamen tot de verkeerde conclusie: het scheen hun toe dat zij van sterven waren vrijgesteld. Wat heeft hun die gedachte ingegeven?

DE KERN VAN HET PROBLEEM

En daarmee komen we tot de kern van het probleem. Tot nu toe was alle aandacht op *teen* gericht. Maar voor alle drie de interpretaties geldt, dat *het sceen* voor moeilijkheden zorgt. Damsteegt (1996: 182), die van 'tegelijk' uitgaat, parafraseert: 'Jij hebt de dood doorstaan, aan mij liet je het verder-leven over. Onze vriendschap was oprecht en trouw; het leek wel, alsof beschikt was dat wij tegelijkertijd zouden sterven'. Waaruit kan de dichter, en mogelijk ook Egidius, deze verrassende conclusie hebben getrokken? Wat maakte voor hen een gezamenlijke dood waarschijnlijk, of getuige *moeste* zelfs onvermijdelijk? Welke aanwijzingen zouden er kunnen zijn? Het is toch niet vanzelfsprekend dat goede vrienden tegelijkertijd dood gaan?

Tegen de tweede interpretatie pleit eerst en vooral de overbodigheid van de mededeling, zoals reeds door Damsteegt is betoogd. We weten al dat Egidius is gestorven (v. 3). En binnen het overbodige vers 5 is *het sceen* al helemaal redundant. Wanneer een van de twee vrienden is gestorven, blijkt uiteraard ook dat hij moest sterven. Zou het vers in de overgeleverde vorm wel oorspronkelijk zijn? Terecht heeft Reynaert een kleine vormverandering overwogen. Daarmee is echter het probleem van *het sceen* niet opgelost. Wanneer alle pogingen tot interpretatie stuk lopen, moeten we de overgeleverde tekst kritisch bezien en systematisch naar vormvarianten zoeken die passende mededelingen opleveren. Daarbij moet worden verklaard, hoe uit de veronderstelde oudere lezing de overgeleverde lezing kan zijn ontstaan.

We moeten er ook rekening mee houden, dat kopiïsten niet alleen fouten maakten maar ze ook corrigeerden. Onregelmatigheden die ze in hun voorbeeldtekst tegen kwamen, werkten ze op veelal stereotiepe wijze weg. Ongecorrigeerde fouten springen meestal in het oog en zijn gemakkelijk te herstellen. Maar wanneer de opvallende vormelijke onregelmatigheden eenmaal zijn weggewerkt, zijn veranderingen moeilijk te herkennen en te reconstrueren. We zijn dan aangewezen op kleine oneffenheden in de vormgeving, op inhoudelijke onregelmatigheden, ongewone constructies, afwijkend woordgebruik en vooral concentraties van redundante tekstgedeelten, die vaak een correctie verraden. De stereotypie ook van correctiewijzen en -patronen helpt ons bij de herkenning en het herstel van de oudere lezing. Alles bijeen moeten we in de tekstkritiek voorzichtig en zorgvuldig opereren. In vele gevallen echter levert de inhoudelijke verbetering die een emendatie bewerkt, en de doorzichtigheid van het veranderingsproces betrouwbare lezingen op.

Bekijken we nu over welke aanwijzingen we in dit geval beschikken. *Het sceen* is een redundante hoofdzin; er is geen reden de eigenlijke mededeling in een bijzin te presenteren. Een enkelvoudige zin zou een verbetering zijn. Ook *teen* is en blijft een dubieus element. Wat de inhoud betreft, kost het moeite op basis van wat er is overgeleverd, een zinvolle mededeling te bedenken. Er zijn pogingen genoeg gedaan. Maar misschien hebben we niet met een mededelende zin te doen. Wat we in een lijkzang mogen verwachten, is een klagende uitroep. Een herhaling is dan niet bevreedend; de dichter kan zijn smart hebben geuit over wat hij in de voorgaande verzen heeft meegedeeld: dat Egidius, met wie hij zo goed bevriend was, is overleden.

Gaan we er veronderstellenderwijs vanuit dat vers 5, net als het corresponderende vers 16, een enkelvoudige zin was. Hetgeen nu in de bijzin staat, moet dan de kern van de mededeling hebben gevormd. Het overbodige *sceen* dat nu als hoofdwerkwoord dient, zou een ondergeschikt element geweest kunnen zijn, een bijwoord wellicht binnen de oorspronkelijke klacht. Zou het slecht passende en redundante werkwoord *sceen* misschien uit het adverbiale *scoon* zijn verlezzen? Deze gedachtengang heeft tot de navolgende conjectuur geleid:

5* Dat tēen scoon mōeste ghestōrven sijn

Dit vers heeft hetzelfde aantal lettergrepen en de gelijke intonatie als vers 16, dat op dezelfde melodie wordt gezongen:

16 Nochtân moet êmmer ghestôrven sijn

We zullen hieronder bezien of het gereconstrueerde vers, dat de juiste versvorm heeft, ook grammaticaal correct is en inhoudelijk passend. Tenslotte moet duidelijk worden, hoe uit de oudere vorm de overgeleverde lezing kan zijn ontstaan. Pas dan kunnen we van een emendatie spreken.

DE ZELFSTANDIGE DAT-ZIN

Vers 5* is een onafhankelijke zin in de vorm van een bijzin. We kennen deze verzelfstandigde bijzinnen nog steeds:⁷

Of je even binnen wil komen
Wanneer u een ogenblik wilt wachten?
Dat we dit nog mogen beleven!
Dat je me niet gewaarschuwd hebt!
Dat hij zo jong moest sterven!

Ook in het Middelnederlands kan het voegwoord *dat* als inleiding dienen van een zelfstandige zin, vaak ter uitdrukking van een wens:

Joncfrouwen, dat u God moet dagen (*Ferg.* 3828)
Dat u God loon die deugt, die gij ons biet (*Heemsk.* p. 83)
Dat u God lone (*Lorr.* 1, 983)
Dat ons God in zwaren zonden niet ne late gheduren (*OVI. Lied. en Ged.* 53, 107)

⁷ De kern, die vanzelfsprekend is, wordt verzwegen; daardoor wordt de bijzin tot hoofdmededeling. In alle gevallen kan door toevoeging van een hoofdzin of naamwoord de oorspronkelijke onderschikking worden hersteld; vgl. [*men vraagt*]_{kern} *of je even binnen wilt komen; wanneer u een ogenblik wilt wachten [dan ...]; [wat heerlijk] dat we dit nog mogen beleven; [het stelt me teleur] dat je me niet gewaarschuwd hebt; [wat vreselijk] dat hij zo jong moest sterven.*

Bijzinnen met (en zonder) *dat* kwamen ook als exclamaties voor.⁸ In een klagende uitroep was de bijzin vaak een specificatie bij woorden als *och*, *ocht*, *ocharmen*, *tfi*, *tfy* of *wee mi*:

Wee mi dat ic oeyt was gheboren (*Antw. liedboek* 153, 25)

Tfy dat ic ye was gheboren (*Eleg.* A 437)

Ocharmen dat ick ben gheboren (*Eleg.* B 437)

O wach! wi alle verwonnen sijn (*Sp.* 2⁴, 47, 89)

De kern werd als een weglaatbare interjectie beschouwd en de specificatie als een zelfstandige zin. Dat maakte vooropplaatsing en isolering van de bijzin mogelijk:

Dat ic ye was gheboren, o wach! (*Hadew. Stroph. Ged.* 17, 44)

O wi arme, sprac die vrouwe, dat mine arme cleine poppe moet sterven (*Limb.* 4, 1728)

We kunnen vers 5* dan ook als een zelfstandige verzuchting beschouwen. Net als vers 16 is vers 5* een op zichzelf staande uitspraak. Nadat in vers 4 is vermeld hoe hecht hun vriendschap was, vormt de klacht in vers 5* over de dood van een van hen een antithese. De verzen 4-5 houden, net als 15-16, een tegenstelling in.

HET MODALE BIJWOORD *SCOON*

Vers 5* kan als volgt worden geparafraseerd: 'dat een van ons nu toch moest sterven'. Naar de inhoud lijkt deze verzuchting goed te passen; en ook de vorm is in orde: uit *dat deen* is door assimilatie *dat teen* ontstaan. *Deen/teen* is een enclisis van *die* en *een*, d.i. 'een van die' dus in deze context 'een van ons'. De verbinding van *sijn* en voltooid deelwoord heeft een resultatief aspect; de dood van Egidius is een voldongen feit. De

⁸ Vgl. over uitroepen ingeleid door *dat*: Bouman (1918: 152); Stoett (1923, § 326); *MNW* 2, 82, s.v. *dat*; Grosse (1989, § 448), die verwijst naar Weuster (1983, zie p. 38, 49-53).

constructie, die wij in slechts enkele verbindingen kennen (als in *gezeten zijn*, ‘zitten’) was in het Middelnederlands nog algemeen.⁹

Hoe moeten we in de gegeven context het gereconstrueerde bijwoord *scoon* begrijpen? Men kan op allerlei wijzen sterven: *met eeren* (Heelu 6506), *in salicheden* (Ruusb. 6, 235), *oneerlick* (*Exc.Cron.* 76a), *ondievelike* (Hild. 181, 196), *quelliken* (*Mnl. fragm.* 208, 98), *wel* (Boeth. 242c). Toch zal *scoon* hier geen bepaling van wijze zijn, want een schone dood geeft geen reden tot klagen. *Scoon* behoeft echter niet op het werkwoord te worden betrokken; het kan ook een zelfstandig modaal element zijn. Woorden als *goed*, *mooi*, *schoon*, *slecht* zijn vaak subjectieve kwalificaties, die het oordeel van de spreker tot uitdrukking brengen; ze hebben een modaal aspect. In min of meer zelfstandige bijwoordelijke bepalingen kan het modale aspect zozeer overheersen, dat het oordeelswoord niet langer deel uitmaakt van de beschrijving der gebeurtenis. Het bijwoord is dan een losse toevoeging aan de beschrijving, die de subjectieve zienswijze van de spreker verwoordt.¹⁰

Modale elementen beschrijven geen feiten. In een zin als *Jan is mooi vertrokken* wordt door de spreker eenvoudigweg geponeerd dat Jans vertrek mooi is. Ook het tegenovergestelde kan mooi gevonden worden: *Jan is mooi thuis gebleven*. En het is heel goed mogelijk, dat de spreker hier juist bedoelt te zeggen, dat hij het helemaal niet waardeert dat Jan thuis gebleven is: *Jan zei wel te zullen komen, maar hij is mooi thuis gebleven!* De betekenis van *mooi* is hier verschoven en vervaagd, wat bij oordeelswoorden in het algemeen gemakkelijk kan gebeuren doordat het om subjectieve waarderingen gaat. En aangezien modale zinsbepalingen losse en geïsoleerde elementen in de zin vormen die niets bijdragen aan de beschrijving, kunnen ze in syntactisch opzicht ook worden gemist. Modale zinsbepalingen zijn weglaatbaar en voor de mededeling vaak onbelangrijk en overbodig.

Dit alles geldt ook voor het Middelnederlandse bijwoord *scone* of *scoon*. Hoewel Verdam (*MNW* 7, 636-7) de categorie niet heeft onderscheiden, hebben we in een aantal citaten met onmiskenbaar modale bijwoorden te doen. Wanneer *scone* met het werkwoord

⁹ Zie Duinhoven (1997: 311-316). De keuze voor *ghestorven sijn* in plaats van *sterven* is ongetwijfeld mede door de eisen van rijm en vers bepaald. Elders wordt de eenvoudige infinitief gebruikt: *der werelt toeverlaet es cleine, ende emmer moeten wi sterven* (*OVI. Lied. en Ged.* gebed 53); *nochtan mosten wy ymmer sterven* (Hild. 66).

¹⁰ Zie over de vervlechting van beschrijvende en modale elementen in de zin: Duinhoven (1994: 38).

is verbonden ('op mooie, goede wijze') heeft het bijwoord reeds een modale connotatie; en vaak overheerst het modale aspect. De strekking van het geïsoleerde bijwoord hangt dan geheel van de spreker af; de betekenis verschuift en vervaagt en kan bij veelvuldig gebruik volkomen verbleken:

Mi ware leet, ghevielt so scone, dat ghi met beteren [swaerde] wert verslegen
(*Segh.* 8378)

Uit het voorgaande *mi ware leet* blijkt, dat Seghelijn het niet werkelijk mooi zou vinden, wanneer de reus door iemand met een beter zwaard zou worden verslagen; hij wil dat met zijn roestig zwaard zelf doen. *Scone* is niet meer dan een vulwoord. Vergelijk ook:

Een Ptolomaeus regneerde scone in dien tiden, wi lesent dus, dat Aquila ende
Cymacus ende Theodocion meesters waren in die werelt van groter maren (*Nat.*
Bl. 3, 1496)

Ptolomaeus regeerde niet 'op mooie wijze', hij was in de bedoelde periode *juist* aan het bewind. Het bijwoord kan zonder gevolgen voor de mededeling worden weggelaten. Ik geef hieronder nog enkele voorbeelden die voor zichzelf spreken:

Meester nu bericht mi scone
Bi wat reden die Gods sone
Sal doen 't uterste vonnesse (*Lucid.* 5747)

Nu wille hi besien de woestine
Van Endi met groter pine
Ende daerna so willi scone
Varen tote Babylone (*Alex.* 10, 321)

In beide gevallen kan *scone* zonder meer worden geschrapt. Dat *scone* inderdaad als modale toevoeging werd gebruikt, blijkt ook uit de tautologische verbinding met de modale bijwoorden *reine* en *wale/wel* (zie *MNW* 7, 637):

Ende dat selen winnen scone ende wale
Die kerstene van Orientale (*Teest.* 3714)

Wat baedt ghezonghen of gheseit?
Trauwe, scaemte ende stedicheit
Ontgaet hem scone ende reine (*Gruuthuse* lied 89, 6)

Het hangt van context en situatie af, hoe we *scone* parafraseren. In de laatste twee voorbeelden ligt de interpretatie 'geheel en al' voor de hand. Het redundante bijwoord is een versterkende toevoeging oftewel toe-geving, die tot het concessieve gebruik van *schoon* heeft geleid ('hoewel').¹¹

EEN TEMPORELE CONNOTATIE?

Het modale *schoon* heeft nog enkele andere min of meer vaste betekenisaspecten ontwikkeld. We kennen *schon* in het hedendaagse Duits als 'al, reeds', als 'nu, nou', en met een connotatie van ongeduld en ergernis: 'toch'. In dit gebruik is *schône*, *schôn* reeds in het Middelhoogduits (Lexer) en Middelnederduits (Lübben) bekend.¹² Ook in het oudere Nederlands kwam het bijwoord *scone*, *scoon* in temporele en concessieve betekenissen voor (vgl. *MNW* 7, 637; *WNT* 14, 837-838). Het *WNT* bevat een royaal aantal voorbeelden van dit gebruik. Het *MNW* geeft slechts enkele jongere citaten uit de 15de eeuw:

Wat helptet, oft hijt schoon lange weet, ende doet het niet! (*Spreuken* 14)
Wat orber is daer aen gelegen, dattu schoon in die reynicheit bleynckeste, ist dattu
... ('wat voor nut heeft het wanneer je al in reinheid uitblinkt, wanneer je ...';
Sp.d.M. 1, 13b)

¹¹ De spreker geeft de vermelde feiten nadrukkelijk toe, en verklaart ze daarmee als voor de hoofmededeling irrelevant. De essentie van de concessief wordt beschreven in Duinhoven (1988: 281-2); zie ook: Komen (1994: hfst. 8).

¹² Het vervaagde *schon* was in het Duits tenminste vanaf de 13de eeuw in gebruik. Vgl. Grimm, *Deutsches Wörterbuch* s.v. *schon*.

Dat wil echter niet zeggen, dat de gedachte aan vroegtijdigheid zich af en toe niet al eerder kan hebben opgedrongen. Getuige lied 100, vers 18 is Egidius op jonge leeftijd gestorven: *datti de doot so vrouch bestoet*. Het is daarom mogelijk, dat context en situatie hier de interpretatie van het redundante, completerende *scoon* stuurden in de richting van 'al, reeds'. Daar betekenisverschuivingen zich geleidelijk en onzichtbaar voltrekken, mogen we deze interpretatie niet uitsluiten. Dit te meer, omdat de betekenis 'reeds' vanuit het Duits bekend zal zijn geweest. Dat de auteur en de beoogde lezers tot op zekere hoogte met het Duits vertrouwd waren, blijkt uit de 'Duitse kleuring' die onder meer het Gruuthuse-handschrift kenmerkt:

Verschillende Middelnederlandse teksten van rond 1400 worden gekenmerkt door opmerkelijk taalgebruik: ogenschijnlijk willekeurig wisselen Middelnederlandse woordvormen af met Middelhoogduitse. Dat is bijvoorbeeld het geval in het merendeel van de liederen uit het Gruuthuse-handschrift (De Haan 1999: 13)¹³

In drie van de vier Gruuthuse-liederen treffen we als modieuze versiering Duits gekleurde woorden en woordvormen aan. Weliswaar gaat het om oppervlakkige aanpassingen van fonologische en morfologische aard en om verduitsing van de woorden. Het is niet aannemelijk, dat aan een Middelnederlands woord een slechts in het Duits voorkomende betekenis zou zijn toegekend: hoe zou de lezer die betekenis kunnen herkennen? Kennis van het Duits kan echter wel de temporele interpretatie van het redundante en versterkende *scoon* ondersteunen, wanneer ook context en situatie vroegtijdigheid impliceren, zoals hier.

Op dit punt kan geen zekerheid worden verkregen; de interpretatie 'reeds' is ongewis. Dat *scoon* echter een modaal bijwoord was en als een losse en redundante bepaling kon dienen, is buiten kijf. Het bijwoord in vers 5* is geen bepaling van wijze, doch een vage bepaling van modaliteit, die we onvertaald kunnen laten dan wel met het modale *nu*, *nou* of *nu toch* kunnen parafraseren:

5* Dat tēen scoon mōeste ghestōrven sijn 'dat er nu een van ons moest sterven!'

DE TEKSTONTWIKKELING

Hoe kan nu, moeten we ons afvragen, uit het gereconstrueerde vers 5* de overgeleverde lezing zijn ontstaan? Naar alle waarschijnlijkheid is *scoon* verlezen als *sceen*, waarbij de klank van het voorgaande *teen* van invloed kan zijn geweest. Misschien ook is de meerduidigheid van *dat* schuld, dat behalve een voegwoord ook een lidwoord kan zijn. *Dat teen* kan als het subject zijn opgevat waarop in een mededelende zin een persoonsvorm moet volgen. Verlezingen zijn geen puur mechanische fouten: binnen de mogelijkheden van het schriftbeeld leest men wat men verwacht.

De *o* en de *e*, beide bestaande uit twee ronde halen van de pen, zijn vaak niet te onderscheiden, zodat verwisselingen zich altijd kunnen voordoen. De hier ontstane lezing echter:

5' Dat tēen scēen mōeste ghestōrven sijn

moet de afschrijver of een volgende kopiist hebben bevreemd. Men kon *sceen* nog wel als een tussenvoeging beschouwen: 'dat iemand, [naar het] bleek, moest sterven!'. De twee persoonsvormen achter elkaar zijn echter verwarrend en verstoren het versritme. Dat heeft tot een omzetting geleid waarbij *sceen*, voorzien van een onderwerp, is voorop geplaatst:

5" Het scēen dat tēen mōeste ghestōrven sijn

Daarmee is de kous nog niet af, want het vers is voor de melodie een lettergreep te lang. Een verdere aanpassing ligt voor de hand. In 5" is de *dat*-zin niet langer een zelfstandige uitroep doch een ondergeschikte zin. Het feit nu, dat het onderschikkende voegwoord *dat* in het Middelnederlands nog achterwege kan blijven,¹⁴ maakt het mogelijk *dat* in 5" te schrappen, zodat de ons overgeleverde regel resteert:

5 Het scēen tēen mōeste ghestōrven sijn

¹³ Zie ook Schludermann (1996).

¹⁴ Vgl. Stoett (1923, § 301); Van den Toorn e.a. (1997: 428).

De kopiist heeft *teen* uit zijn voorbeeld gehandhaafd en niet in *deen* terugveranderd, hetgeen ook indertijd foutief geweest kan zijn. Maar misschien ook was de geassimileerde vorm niet storend. Doordat bijzinnen met *dat* veruit in de meerderheid waren, was men zich in (5) waarschijnlijk van de lege plaats en daarmee van het voegwoord *dat* bewust.

We komen nu dichtbij de verklaring van Stroop (2000), die echter een algemene reductie van *dat* veronderstelt, terwijl het hier om een incidentele ontwikkeling zou gaan. Hoe dan ook, degenen die *teen* als *deen* hebben uitgelegd, blijken in dit opzicht gelijk te krijgen. De bezwaren die tegen hun interpretatie zijn ingebracht, de vorm *teen* en de overbodigheid van de mededeling, gelden niet de gereconstrueerde lezing (5*). De verscherping is door een voorafgaand *dat* bewerkt en in een klagende uitroep wordt geen efficiënte informatieoverdracht beoogd.

Bovenstaande beschrijving van de opeenvolgende fasen (5* → 5' → 5" → 5) wekt misschien de indruk, dat de klacht om Egidius een lange teksttraditie zal hebben gekend. Het is inderdaad niet uitgesloten dat er vele successieve afschriften van de tekst zijn geweest: we weten immers weinig over het ontstaan en de verspreiding van het gedicht. Het Egidiuslied zou bij herhaling op een los vel of binnen een kleine bundel gekopieerd kunnen zijn, voordat het werd opgenomen in het grote verband van het Gruuthusehandschrift. De hier besproken reconstructie kan ons in dit opzicht niet veel verder helpen, daar fout en correctie betrekkelijk eenvoudig zijn. Misschien hebben er enkele successieve kopiïsten de hand in het spel gehad, maar noodzakelijk is dat niet. Een en dezelfde afschrijver kan *scoon* als *sceen* hebben gelezen en, met die lezing niet tevreden, de verbeteringen in (5") en (5) hebben aangebracht.

EEN AANVULLEND ARGUMENT

Een keihard bewijs voor een reconstructie kan zelden of nooit worden geleverd, net zomin als voor welk interpretatief voorstel ook. In de filologie werken we met graden van waarschijnlijkheid. Elke interpretatie en elke daarop gebaseerde reconstructie moeten daarom zo gedetailleerd mogelijk worden verantwoord, en ook de kleinste aanwijzing moet worden benut. Een aanvullend argument nu voor de juistheid van de hier herstelde lezing kan nog in het voorgaande vers worden gevonden.

Vers 4 en 5* beginnen beide met *dat*. Deze herhaling lijkt op het eerste gezicht tegen de reconstructie te pleiten. Welbeschouwd echter is het nadrukkelijke voornaamwoord *dat*

in 4 wat ongewoon; niet geheel duidelijk is waarnaar het demonstratieve voornaamwoord verwijst. Reynaert (in Komrij 1994: 232) vertaalt dan ook: *het was een goede, fijne vriendschap*. En ook Damsteegt (1996: 182) merkt op dat *dat*, in de functie van plaatsonderwerp in een predicatieve zin, door *het* moet worden vertaald. Ook in het Middelnederlands was het gebruik van het neutrale en onbetoonde *het* gewoon. We mogen daarom aannemen, dat in vers 4 een oorspronkelijk *het* door *dat* is vervangen, nadat *dat* in het volgende vers voor *het* had plaatsgemaakt; om te vermijden dus, dat twee opeenvolgende regels met *het* zouden beginnen: [*het + dat*] → [*het + het*] → [*dat + het*]. Dat brengt ons tenslotte tot deze lezing:

- 4* Het was gheselschap goet ende fijn.
- 5* Dat teen scoon moeste ghestorven sijn!

LITERATUUR

Bouman 1918 — A.C. Bouman, *Bijdrage tot de syntaxis der 'dat'-zinnen in het Germaansch*. Utrecht 1918.

Damsteegt 1996 — B.C. Damsteegt, De interpretatie van vs. 5 van het Egidiuslied: een tweede visie. In: *Spiegel der Letteren* 38 (1996) p. 177-183.

Duinhoven 1988 — A.M. Duinhoven, *Middel nederlandse syntaxis, synchroon en diachroon*. Deel 1. De naamwoordgroep. Leiden 1988.

Duinhoven 1994 — A.M. Duinhoven, Over modaliteit gesproken. In: *De nieuwe taalgids* 87 (1994) p. 30-56.

Duinhoven 1997 — A.M. Duinhoven, *Middel nederlandse syntaxis, synchroon en diachroon*. Deel 2. De werkwoordgroep. Groningen 1997.

Gerritsen & Wilmink 2000 — W.P. Gerritsen en W. Wilmink, *Lyrische lente. Lieder en gedichten uit het middeleeuwse Europa*. M.m.v. C. Vellekoop. Amsterdam 2000, p. 246-249 en 335-336.

Grosse 1989 — Hermann Paul, *Mittelhochdeutsche Grammatik*. 23. Aufl. Bearb. P. Wiehl & S. Grosse. Tübingen 1989.

De Haan 1999 — C. de Haan, *Dichten in stijl. Duitse kleuring in Middel nederlandse teksten*. Amsterdam 1999.

Heeroma 1966 — K. Heeroma, *Lieder en gedichten uit het Gruuthuse-handschrift*. M.m.v. C.W.H. Lindenburg. Deel 1. Leiden 1966.

Janssens e.a. 1992 — J.D. Janssens, V. Uyttersprot, L. Dewachter (red.), *Egidius waer bestu bleven. Lieder en gedichten uit het Gruuthuse-manuscript*. Leuven 1992, p. 102.

Komen 1994 — J.A.M. Komen, *Over de ontwikkeling van absolute constructies*. Amsterdam 1994.

Komrij 1994 — G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de zestiende eeuw in duizend en enige bladzijden*. Amsterdam 1994, p. 231-232.

Komrij 1998 — G. Komrij, *In liefde bloeyende. De Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de twintigste eeuw in honderd en enige gedichten*. Amsterdam 1998, p. 12-14.

Reynaert 1995 — J. Reynaert, 'Het sceen teen moeste ghestorven sijn' (Klaaglied om Egidius, v. 5). In: *Spiegel der Letteren* 37 (1995) p. 213-217.

Reynaert 1996 — J. Reynaert, Weerwoord [op Damsteegt 1996]. In: *Spiegel der Letteren* 38 (1996) p. 183-184.

Reynaert 1999 — J. Reynaert, *Laet ons voort vroyljck maken zanc. Opstellen over de lyriek in het Gruuthuse-handschrift*. Gent 1999. *Studia Germanica Gandensia* 46.

De Rooij 1965 — J. de Rooij, *Als - of - dat. Een semantisch-onomasiologische studie over enkele subordinerende conjuncties* [...]. Assen 1965.

Schludermann 1996 — B. Schludermann, *A quantitative analysis of German/Dutch language mixture in the Berlin songs mfg 922, the Gruuthuse-songs, and the Hague ms. 128 E 2*. Göttingen 1996. 3 dln.

Stoett 1923 — F.A. Stoett, *Middelnederlandsche spraakkunst. Syntaxis*. 3de druk. 's-Gravenhage 1923.

Stroop 2000 — J. Stroop, Het sceen teen moeste ghestorven sijn, tenslotte? In: H. den Besten, E. Elffers en J. Luif (red.), *Samengevoegde woorden*. Amsterdam 2000, p. 239-243.

Van den Toorn e.a. 1997 — M.C. van den Toorn, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn, J.M. van der Horst (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam 1997.

Weuster 1983 — E. Weuster, Nicht-eingebettete Satztypen mit Verb-Endstellung im Deutschen. In: K. Olszok & E. Weuster: *Zur Wortstellungsproblematik im Deutschen*. Tübingen 1983, p. 7-87.